

Lala Mustafa Paşa'nın Hanımı Fatma Hatun Vakıfları *Foundations of Fatma Hatun, Wife of Lala Mustafa Pasha*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Şahin Doğan](#)

Necmettin Erbakan Üniversitesi
trshahindogan@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
25 Mart 2024

Kabul / Accepted:
2 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1458279](https://doi.org/10.21021/osmed.1458279)

Atıf/Citation:

Doğan, Ş. "Lala Mustafa Paşa'nın Hanımı Fatma Hatun Vakıfları", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 57-74.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

Son Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin (1440?-1516) oğlu Muhammed Bey'in kızı olan Fatma Hatun, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki önemli devlet adamlarından, Kıbrıs Fatihisi olarak bilinen Lala Mustafa Paşa (1507?-1580) ile evlenmiştir. Annesinin de ismi Şakrâ Fatma olup, dedesi uzun süre Şam valisi olan Emir Sîbâî'dir. Anne ve baba tarafından zengin, köklü bir aileye sahip olduğundan doğal olarak büyük bir servetin mirasçısı olmuştur. Atalarından kendisine intikal etmiş birçok mülkünü Kudüs'ün 75 kilometre kuzeyinde bulunan Cenin şehrinde inşa ettirmiş olduğu cami, imaret, hamam, tekke, misafir odaları ile Şam'ın girişinde bulunan su kuyuları, abdesthane ve evlerin giderlerine vakfettiştir. Kurmuş olduğu vakıf hakkındaki malumatın edinildiği temel kaynak ise Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 747 numaralı defterin 221. sırasında ve 304. sayfasında kayıtlı olan vakfiye suretidir. Vakfiye, 3 Temmuz 1567 tarihli olup, Lala Mustafa Paşa'ya verilen vekaletle kayıt altına alınmıştır. Fatma Hatun'un kurmuş olduğu vakıf, yarı hayri ve yarı ailevi bir vakıftır.

Anahtar Kelimeler: Kansu Gavri, Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa, Vakıf, Cenin

Abstract

Fatma Hatun, the offspring of Muhammad Bey, who was the son of the final Mamluk Sultan Kansu Gavri (1440?-1516), entered into matrimony with Lala Mustafa Pasha (1507?-1580), a prominent statesman of the Ottoman Empire during the 16th century. Lala Mustafa Pasha a prominent figure in the Ottoman Empire during the 16th century, renowned for his conquest of Cyprus. Her mother's name was Şakrâ Fatma, while her grandfather, Emir Sîbâî, served as the governor of Damascus for an extended period. Due to her lineage from affluent and established families on both her mother's and father's side, she naturally acquired a significant fortune. She allocated a significant portion of the properties she inherited from her ancestors to fund the construction and maintenance of various facilities in the city of Jenin, located 75 kilometers north of Jerusalem. These facilities include a mosque, imaret, hammam, bathhouse, tekke, guest rooms, water wells, ablution center, and houses at the entrance of Damascus. The foundation's establishment is primarily documented through the foundation deed, which can be found in the General Directorate of Foundations Archive. Specifically, it is located in the 221st row and 304th page of the book numbered 747. The foundation deed was officially recorded on 3 July 1567. This important document was registered with the power of attorney granted to Lala Mustafa Pasha. Fatma Hatun's foundation is a hybrid organization, encompassing both charitable and familial aspects.

Keywords: Kansu Gavri, Fatma Hatun, Lala Mustafa Pasha, Waqf, Jenin

Giriş

Vakıf, sahibi tarafından taşınabilir veya taşınamaz bir malın sosyal, ekonomik ve dini amaçlarla mülkünden çıkarılıp, hukuki bir işlemle oluşturulan hayır müesseselerine denir.¹ Vakıf müesseseleri ile özellikle İslam ülkelerinde birçok eski yerleşim yerinin daha mamur hale dönüştürüldüğü, köy ve şehir gibi yeni yerleşim birimlerinin meydana getirildiği görülmektedir.² Bu durumun açık bir örneği Mısır'da Memlûklüler döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde kurulan vakıflar genellikle irsâd kabilinden kabul edilen yönetici sınıfın kurmuş olduğu vakıflardan oluşmaktaydı.³ Memlûk sultanları her alanda kurmuş olduğu vakıflarla, Kahire gibi önemli şehirlerini daha modern şehirler haline dönüştürmüşlerdir.⁴ Yine sultanın ailesinden olan kişilerin kurmuş olduğu vakıflarla Medine, Mekke, Kudüs ve el-Halîl gibi önemli şehirlerin alt yapı, eğitim, dini ve toplumsal her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.⁵

Osmanlılar beylikten büyük bir devlet haline gelirken Memlûkler gibi birçok Müslüman devleti kendi yönetimine dahil etmiştir. Osmanlı yönetimi bu ülkelerde mevcut olan vakıfları korumakla kalmamış, daha da zenginleştirmek için gerekli desteği sağlamıştır.⁶ Tarım alanlarının neredeyse yarısı vakıf mülkü olan Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine dahil edilmesinden sonra, Osmanlı yönetimi tarafından 1522 yılında vakıfların işleyişini yönetmesi amacıyla bir nâzirü'l-evkâf tayin edilmiştir.⁷ İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren büyük vakıfların bir kısmı padişah, sadrazam ve vezirler tarafından kurulurken, bir kısmı da bunların eşleri tarafından kurulmuşlardır.⁸ Kadınlar, kurmuş oldukları vakıflar aracılığıyla isimlerini ebedileştirmiş ve günümüze kadar hayırsever olarak anılmalarını sağlayacak toplumun ihtiyaçlarına yönelik hayır amaçlı yapılar inşa etmişlerdir. Hayır amaçlı inşa edilmiş olan vakıf yapılarının devamlılıklarını sürdürebilmeleri için de gelir sağlayan birçok şahsi mülkünü bu vakıflara tahsis etmekten geri durmamışlardır.

Bu hayırsever kadınlardan biri olan Fatma Hatun'un kim olduğu, sahip olduğu serveti nasıl elde ettiği, Kudüs, Mekke ve Medine şehirlerin giden yollar üzerinde inşa ettirmiş olduğu hayratı ve günümüze kadar ulaşmış olan hayır yapıları için kurmuş olduğu vakfın aydınlatılması, çalışmanın amacını oluşturan hususlardır. Bu doğrultuda, Fatma Hatun'un 3 Temmuz 1567 tarihli Arapça vakfiyesi, Osmanlı dönemi kronikleri ve arşiv vesikalarından hareketle Fatma Hatun'un hayatı ve kurmuş olduğu vakfın sosyal, iktisadi ve yönetim yapısı incelenecektir.

1. Fatma Hatun ve Ailesi

Büyük bir servete ve vakfa sahip olan vezir eşlerinden biri Fatma Hatun'dur.⁹ Fatma Hatun, hem Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey'in¹⁰ kızı hem de Osmanlı Devleti'nin 16.

¹ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 475-476.

² İsmail Kıvrım, "Osmanlı Dönemi Konya Vakıfları", *Konya Kitabı XVIII: Konya Vakıfları*, 2 (Konya: Konya Ticaret Odası Yayını, 2021), 12-13.

³ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 314-316.

⁴ Doris Behrens-Abouseif, "Kansu Gavri Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 316-317.

⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)" TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 482-484.

⁶ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev., Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1991), 5, 120.

⁷ Yediyıldız, "Vakıf (Tarih)", s. 485.

⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 341.

⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz., Ali Çavuşoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 719.

¹⁰ İbn Zünbül, Sultan Kansu Gavri'nin 30 erkek çocuğu doğmuşsa da Seydi Muhammed/Mehmed Bey dışındakilerin yaşamadığını belirtmiştir. Osmanlı padişahlarından I. Selim Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine kattıktan sonra burada bazı aile üyelerini İstanbul'a götürmüştür. İstanbul'a götürülenlerden biri Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Mehmed Bey'dir. Bk.: Eman Hayajneh, "İbn Zünbül'ün

yüzyıldaki önemli devlet adamlarından Divane Hüsrev Paşa'nın¹¹ biraderi olan ve “*Kıbrıs Fatihî*” olarak bilinen Lala Mustafa Paşa'nın¹² birinci eşiştir.¹³ Fatma Hatun'un annesinin ismi kaynaklarda “الشقراء فاطمة سيياي” olarak kaydedilmekte ve “*Sarışın Fatma Sîbây*” anlamındadır. Annesinin babası ise Kansu Gavri döneminde uzun süre Şam valiliği yapmış olan Emir Sîbây'dır.¹⁴ I. Selim, Mısır'ı Osmanlı topraklarına katınca ülkenin ileri gelenlerini kendisiyle beraber İstanbul'a götürmüştür. Bunlar arasında Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey de vardır.¹⁵ Muhammed Bey, İstanbul'da bulunduğu sırada vefat edince geriye tek kızı olan Fatma Hatun kalmıştır. Yetim kalan Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa ile ilk evliliğini yapmıştır. Bu evliliklerinden Mehmed adında bir erkek çocukları dünyaya gelmiştir. Gelibolulu Mustafa Âli, Mehmed'in çok cesur, adil ve heybetli bir yapısı olduğunu belirtir, devlet kadrolarında görev alıp yapmaktan hoşlanmadığını ancak babasının talebi doğrultusunda hareket ederek bazı önemli görevlerde bulunduğunu ifade eder.¹⁶

Mehmed Bey'in tespit edilen ilk görevi 4 Ekim 1556 tarihinde Dergâh-ı Ali müteferrikalarına ilhakıdır.¹⁷ Aynı tarihlerde babası Lala Mustafa Paşa ise Emir-i Hac ve Safed Sancakbeyi görevinde bulunmuştur.¹⁸ Ankara ve Çubuk'ta adam soyup köyleri yağmalayan bir grup eşkiya, Şehzade Bayezid'e gidiyoruz diyerek ayaklanmıştır. Ayaklanmanın başlaması üzerine bu şehirlerin kadıları merkeze mektup göndererek yardım talep etmişlerdir. 21 Haziran 1559'da Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde, eşkiyanın haklarından gelinip ayaklanma bastırıldıktan sonra Şehzade Selim'in lalasının oğlu olan Mehmed'e sancağın verilmesi emredilmiştir. Bu görev muhtemelen Mehmed Bey'in almış olduğu ilk sancakbeyliği vazifesidir.¹⁹

Fatma Hatun vefat ettiği 1571 yılında oğlu Mehmed, Niğde Sancakbeyi olup²⁰ Kıbrıs Seferi dolayısıyla babası ile Kıbrıs'ta bulunmaktaydı.²¹ Fatma Hatun, dedesi Sultan Gavri'nin Mısır, Halep ve Şam gibi birçok şehirde bulunan vakıflarının²² mütevellisi durumunda idi. Fatma Hatun'un vefatından sonra boş kalan Sultan Gavri evkafı mütevelliliğine vakıf şartları gereği Niğde Sancakbeyi olan oğlu Mehmed Bey tayin olunmuştur.²³ Mehmed Bey, Kıbrıs seferinden sonra Dulkadir (Maraş) Beylerbeyi görevinde bulunmuş ve 31 Ocak 1573 tarihinde Halep Beylerbeyi olarak atanmıştır.²⁴ Selanikî, Mehmed Bey'in Halep Beylerbeyi olduğu sırada vefat ettiğini ve

‘Vâkıatu Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri’ Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005), 40, 41, 112.

¹¹ Deli Hüsrev Paşa'nın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk.: Jean-Louis Bacque-Grammont, “Notes et documents sur Divane Hüsrev Paşa,” *Rocznik Orientalistyczny* 41 (1979): 22.

¹² Lala Mustafa Paşa'nın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk.: Şerafettin Turan, “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar,” *Belleter*, 88/22 (1958): 551-593.; Bekir Kütükoğlu, “Lala Mustafa Paşa”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 73-74.; Enes Demir, “Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016).

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz., Nuri Akbayan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996). 1202-1203.

¹⁴ Temim Memûn Bey'in kaleme aldığı kitap, akademik bir metotla yazılmamıştır. Ancak aile tarihi ile ilgili önemli bilgiler kaydedilmiştir. Bk.: Temim Memûn Merdem Bek, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef* (Dımaşk: 2023), 277.

¹⁵ Hayajneh, “İbn Zünbül'ün ‘Vâkıatu Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri’ Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi”, 112.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 3*, haz., Nuri Akbayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996). 959.

¹⁶ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, 901.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri (A.İDVNSMHHM.d.)* 2/1503.

¹⁸ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 2/1504.

¹⁹ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 3/36.

²⁰ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 12/1124.

²¹ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 12/999.

²² Sultan Gavri (Gori) vakfına ait Arapça vakfiye için bk.: VGMA, *Vakfiye Defteri (VKF.d.)*, 747, sr. 202, s. 243.

²³ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 12/961.

²⁴ BOA, *Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.)*, 225/178.; Demir, “Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)”, 163.

babası Lala Mustafa Paşa'ya haberin 21 Ocak 1575'te ulaştığını belirtir. Eşinin ölümünden kısa bir süre sonra oğlunun vefat haberini alan Lala Mustafa Paşa, büyük üzüntü duymuş ve uzun süre matemini tutmuştur. Devlet büyükleri Paşa'yı teselli etmeye çalışmış ve taziyesini paylaşmışlardır.²⁵

Lala Mustafa Paşa 7 Ağustos 1580 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Vefatından sonra kendisinin ve eşi Fatma Hatun'un vakıflarına evladından olan kişilerin mütevellî tayin edildiği tespit edilmektedir. Günümüzde çoğunlukla Suriye'de yaşamaya devam eden "*Merdem Bek (Merdümbeg)*" ailesi soyun devamıdır. Zengin ve köklü olan bu aileden birçok devlet adamı, şair ve bilim adamı çıkmıştır. Bunlardan biri Osman Merdem Bek oğlu Ahmet Muhtar oğlu Halil Merdem Bek'tir. 1895 yılında Şam'da doğmuş olan Halil Merdem Bek, Suriye'de Milli Eğitim, Sağlık ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur.²⁶ Arap edebiyatında yirminin üzerinde önemli eserler meydana getirmiş ve Lala Mustafa Paşa ile Fatma Hatun'a ait vakfiyeleri Arapça birer kitap halinde neşretmiştir.²⁷

Fatma Hatun'un mezarı günümüzde "*Al-Madrassa Al-Siba'i*" olarak bilinen ve 16. yüzyılda Prens Sibay bin Bıhtace tarafından Şam'da inşa edilmiş cami ve medresenin avlusunda bulunmaktadır. Oğlu Mehmed Paşa Halep'te bulunan Hüsreviyye'de medfun, babası Muhammed Bey'in mezarı İstanbul'da ve dedesi Kansu Gavri'nin gömüldüğü yer ise bilinmemektedir.²⁸

2. Vakfiyesi

Lala Mustafa Paşa'nın zevcesi Fatma Hatun'a ait Arapça vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 747 numaralı defterin 304. sayfa, 221. sırasında kayıtlıdır. Bu çalışmada, Arapça vakfiyenin Türkçe'ye çevirisi kullanılmıştır. Vakfiye metni Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa hayatta iken oluşturulmuştur. Vakfiye, 3 Temmuz 1567 tarihli olup, Şam Vilayetinde Safed kadısı tarafından onaylanmıştır. Vakfiyenin ilk sayfasında Allah'a hamd, Hazreti Muhammed'e selam ve övgü ifadeleri yer almıştır. İlk kısımda, sadaka vermenin ve sâlih amel işlemenin önemi, mükafatı hakkında birkaç ayet yazılmıştır. Daha sonrasında vâkıf olarak dünya hatunlarının en şerefliyelerinden, merhum Sultan Kansu Gavri'nin oğlu Muhammed Bey'in kızı Fatma Hatun'un ismi zikredilmiştir. Vakfi kurması için eşi Vezir Lala Mustafa Paşa'yı kendi adına vekil tayin etmiştir. Bunları belirttikten sonra vakfedilmiş olan mülkler, mülkleri edinme şekli, vakıfta çalışacak görevli kadrosu, görevlilerin alacakları ücretler, inşa ettirmiş olduğu hayır yapıları, vakfın imaretinde pişirilecek yemekler, vakfın yönetim şekli ve yapılacak harcamalar hakkında detaylı bilgi verilmiştir.²⁹

2.1. Vakfın Yönetimi

Bir vakfın varlığını sürdürebilmesi için belirlenmesi gereken en önemli husus yönetim ve denetim mekanizmasıdır. Fatma Hatun, kurmuş olduğu vakfın yönetim ve denetim mekanizmasının

²⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî I-II*, haz., Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999). 109-110.; Mustafa Âli, Mehmed Bey'in Halep Beylerbeyi olduğu esnada tüm işlerini adaletli bir şekilde yaptığından herkes tarafından çok sevildiğini ve vefat ettiğinde otuz yaşında olduğunu belirtmiştir. Mehmed Bey'in vefat haberi, büyüğü ve küçüğüyle tüm Halep halkının günlerce yas tutmasına sebep olmuştur. Bk.: Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 901.

²⁶ Halil Merdem Bek'in oğlu olan Adnan Merdem Bek de Suriye'nin meşhur şair ve yazarlarından biridir. Bk.: Muhammed Abdüllatif Sâlih el-Ferfûr, "Halil Merdem Bek", TDV İslâm Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), 320-321.

²⁷ Halil Merdem Bek, *Kitâbu Vakıf-i El-Vezîr Lala Mustafa Paşa* (Dımaşk: Matbaatül Tarakkî, 1925).; Halil Merdem Bek, *Kitabu Vakıf-i Fatma Hatun binti Muhammed Bek ibni Es-Sultan El-Melik El-Eşref Kansuh El-Gavri*, (Dımaşk: Matbaatül Tarakkî, 1925)

²⁸ Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, (Leiden Boston: Brill, 2004), 68, 73.

²⁹ Fatma Hatun binti Muhammed Bey vakfiyesi için bk.: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 304.

ne şekilde işlemesi gerektiğini henüz hayatta iken vakfiyede kayıt altına aldırmasıdır. Vakfın yönetim işinden sorumlu kişi mütevellidir. Fatma Hatun, vakfına ilk mütevellî olarak kendisini tayin etmiş ve bu görevde vefat edene kadar kalacağını vâkıf şartı olarak kaydettirmiştir. Vakfın şartlarını değiştirme, kaldırma, vakfın gelir ve giderlerine müdahale etme sadece kendi yetkisinde olduğunu şart olarak ekletmiştir. Kendisinin vefat etmesi halinde nesli son bulana kadar yaş olarak büyük ve olgun olan evladı ve evladından sonra da yine onların yaşça en büyük evlatları mütevellî olabilecektir. Mütevellî, öncelikli olarak vakfın gelir-gider dengesini koruyarak vakfa ait yapıların sürekli olarak ayakta kalmasını sağlamakla yükümlüdür.

Vakfın işleyişini bozan her duruma müdahale etme yetkisi mütevellide bulunmaktadır. Vakıf görevlilerinden işini ihmal eden biri olması halinde bu davranışından kaçınması için ilk olarak nasihat edilir. Nasihat edilen kişi işinde ciddiyeti devam ettirmemesi halinde, usule uygun bir şekilde azarlanır veya tehdit edilir. Nasihat ve azarlamayla çözüm bulunmadığı takdirde, mütevellî bu görevliyi azletmekle yetkilidir. Azledilen görevlinin yerine layık olan evladı veya vâkıfın azatlıları görevlendirilir. Eğer azatlıları ve onların evlatlarından da göreve getirilecek ehil biri olmaması halinde dışarıdan göreve en uygun olan kişi vazifelendirilir. Vakfiyede özellikle belirtilen bu vâkıf şartı, vakfın istihdam stratejisini belirlemesi açısından önemlidir.³⁰

Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıflar, günümüze kadar neslinden olan kişilerce yönetilmeye devam etmiştir.³¹ Günümüzde Suriye'nin Şam şehrinde yaşamaya devam eden "Merdem Bek (Merdümbeg)" ailesi soyun devamı olup, Fatma Hatun ile eşinin vakıflarının yönetimi bu aile tarafından yürütülmektedir.³² Merdem Bek ailesinin üyesi ve aynı zamanda Şam Tahkikat Meclisi Azası olan Ali Bey, atalarına ait olan evkafın mütevellilik işleri için 1865 yılında İstanbul'a gelmiştir. Evkaf Nezareti'ne gönderilen emirde, atalarına ait vakıf işlerinde Ali Bey'e yardımcı olmaları ve yapılması gerekli olan tüm işlerde kolaylık gösterilmesi istenmiştir.³³

Mütevellî ile yönetimde bulunan diğer görevliler kâtip ve câbîdir. Kâtip, vakıf müessesinde mütevellinin sekreteri olarak görev yapmaktadır. Fatma Hatun vakfının gelir ve giderlerini kayıt altına alıp, kayıtları muhafaza etmekle yükümlü bir kâtip bulunmaktadır. Vakıfta görevli olan câbî ise vakfa ait gelirleri toplamakla görevlendirilmiştir. Vakıfların büyüklüğüne orantılı olarak artan görevli câbî sayısı, Fatma Hatun vakfında sadece bir kişi olduğu görülmektedir.³⁴

Vakfın yönetimi tevliyet vazifesi ile sağlanırken, yönetimin denetlenmesi ise nezaret vazifesi ile gerçekleştirilirdi. Vakıfların denetimi vakfiyelerinde belirtilen içten bir merci olan nazırlar aracılığıyla yapılırdı. Ancak bazı vakıfların nezareti işi ise devletin üst kademesindeki şeyhülislam, sadrazam veya dârüssaâde ağaları aracılığıyla görülmüştür. Fatma Hatun da eşi Lala Mustafa

³⁰ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

³¹ Fatma Hatun ve eşi Lala Mustafa Paşa'nın evkafının mütevellisi, Şam'da ikamet etmekte olan Seyyid Mustafa Bey'dir. Seyyid Mustafa Bey vakıflara ait işleri göremeyecek kadar yaşlı olduğundan, vakıflara ait işleri görmesi karşılığında gelirinin dörtte bir hissesini kendi rızasıyla kardeşi Mehmed Bey'in büyük oğullarından Seyyid Osman ve Seyyid Ali'ye devretmiştir. Ancak vakıfların mütevellisi olacak kişinin ekber ve erşed yani yaş olarak büyük ve tecrübeli olması gerektiği belirtilmiştir. Bk.: BOA, *Evkâf Tahrirat (EV.THR.)*, 230/90.; BOA, *EV.THR.*, 256/92.; BOA, *EV.THR.*, 256/94.; BOA, *Evkâf Mektubi Kalemî (EVMKT.)*, 1874/76.

³² Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa vakıflarının mütevellisi olan Merdembek-zâde Osman ve Ali Bey Şam'da ikamet etmekteydiler. Bk.: BOA, *Evkâf Muhasebe Kalemî (EVMH.)*, 892/3.; Bir diğer belgede geçen "... ceddimiz merhum Lala Mustafa Paşa'nın Suriye ve Beyrut vilâyetleri dahilinde kâin evkâfi ..." ifadesinden sonra mütevellî olarak Hikmet Paşa'nın adı zikredilmiştir. Bk.: BOA, *Evkâf Mektubi Kalemî Cihât (EVMKT.CHT.)*, 388/88.

³³ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.)*, 507 / 77.

³⁴ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

Paşa'nın Şam vakfında³⁵ olduğu gibi kurmuş olduğu vakıfta herhangi bir nazır kadrosu oluşturmamıştır. Sultan II. Selim, Lala Mustafa Paşa'nın vakıflarının Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları gibi muamele görmesini buyurmasından sonra Paşa'ya ait vakıfların nezaretinden doğrudan dârüssaâde ağaları sorumlu olmuşlardır.³⁶ Aynı işleyiş Paşa'nın eşi Fatma Hatun vakfı için de uygulanmış ve vakfının denetimi ve nezareti Dârüssaâde ağaları tarafından yürütülmüştür.³⁷ Vakfın nezaret vazifesini Dârüssaâde ağalarının üstlenmesi, vakıf hukukunun korunması bakımından önemlidir.

2.2. Vakfın Hayri Yapıları

Vakıflar, yararlanılma biçimleri bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Aynı ile intifa (yararlanılan) olunan vakıflar, vakıf literatüründe “*müessesât-ı hayriyye, hayrât*” olarak geçmektedir. Bunlar daha çok hayır amaçlı inşa edilmiş yapılardan meydana gelmektedir. Aynı ile intifa olunmayan vakıflar ise doğrudan doğruya kendilerinden değil de sağladıkları gelirlerden yararlanılan yapılardan oluşmaktadır.³⁸ Hayır amaçlı inşa edilmiş yapılar cami, imaret, mektep, kütüphane, misafirhane, çeşme, hastahane ve mescitlerdir. Bu yapılarla inşa edilmiş oldukları bölgelerin bayındırlık, eğitim, alt yapı hizmetleri ve toplumun ihtiyaç duyduğu temel hizmetler karşılanmıştır.³⁹

Fatma Hatun, Kudüs'ün 75 kilometre kuzeyinde bulunan ve günümüzde Filistin yönetimi kontrolündeki Batı Şeria'nın kuzeyinde yer alan Cenin şehrinde cami, imaret, hamam, tekke, misafir odaları ve 20 dükkândan oluşan bir çarşı inşa etmiştir. Bu yapılar bir bütün olarak bir külliye meydana getirmektedir. 1566 yılında inşası tamamlanan yapılar, 1567 yılında vakfiyesi oluşturularak vakıf statüsüne geçirilmiştir. Vâkıfın soyundan olup günümüzde yaşamaya devam eden Temim Memûn Bey, Fatma Hatun'un Kudüs ve Şam arasında yolculuk yaparken Cenin'e uğradığını ve burayı oldukça beğendiğini belirtmiştir. Cenin o tarihlerde yemyeşil meyve bahçelerine, akan sulara ve bereketli topraklara sahip bir yerdir. Fatma Hatun, Cenin'de konakladığı sırada caminin olmadığını farkına varır ve gezginlerin, hacıların buluşma noktası olması için cami inşa ettirir. Cami haricinde fakir ve muhtaç olan yolcuların yeme-içme ihtiyaçları için de imaret tesis ettirmiştir.⁴⁰

Lala Mustafa Paşa ve eşi Fatma Hatun'un vakıf yapıları, Kudüs, Mekke-Medine ve İstanbul'a giden tüccar, gezgin ve hacı adaylarının kullandığı yol güzergahlarına inşa edilmişlerdir. Fatma Hatun'un inşa ettirdiği cami ve imaretin konumu, Kudüs, Hayfa ve Akka şehirlerine giden ticaret ve kervan yolu üzerinde bir kavşak noktasıdır.⁴¹ Buradan geçen yolcuların ihtiyaçları gözetilerek bu hayır yapılarının inşa edildiği anlaşılmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âlî, Cenin'deki vakıf yapılarından şöyle söz etmiştir:

³⁵ Lala Mustafa Paşa'nın Şam vakfına ait vakfiye için bk.: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 219, s. 274.

³⁶ BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 48/114.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 48/176.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 49/448.; BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 55/192.

³⁷ BOA, *A.İDVNSMHH.d.*, 49/452.

³⁸ Günay, “Vakıf”, s. 478.; İsmail Kıvrım, “Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Kurulan Vakıflar,” *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, 1 (2015): 715-716.

³⁹ Yediyıldız, “Vakıf (Tarih)”, s. 479.

⁴⁰ Merdem Bek, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef*, 338.

⁴¹ Marianne Boqvist, “Building an Ottoman City Contributions of Samsi Ahmad Pasha and Lala Mustafa Pasha to the Urban Landscape of 16th Century Damascus,” *Bulletin d'etudes Orientales* 61 (2012): 201.

“Bir ‘âlî ‘imâret ve cami‘i ve yine Kudüs-i Şerîf‘den üç konak beru Kal‘a-i Cinîn kurbunda ‘imâret ve cami‘i husûsâ ki Mekke-i Mükerrreme ve Medîne-i Münevvere‘de ba‘zı hayr-i vâridâtı mukarrerdir. Ancak Cinîndeki ‘imâret ve câmi‘i menkûha-i celîlesi olan Hâtûn nâmu ile nâm-verdir.”⁴²

Cenin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Şam Eyaleti'nin Leccûn sancağına bağlı bir köy durumundadır. Sık sık sahip olduğu statü ve bağlı bulunduğu sancak değişmekle birlikte, genellikle Nablus, Safed ve Belka'ya tabi olmuştur.⁴³ 16. yüzyılda çok az bir nüfusa sahiptir.⁴⁴ Burada inşa edilen cami ve diğer yapılar, Cenin'de Osmanlı mimarisinin en eski örnekleridir. Fatma Hatun tarafından inşa edilmiş olan cami günümüzde Cenin şehir merkezinde bulunan Ulu Cami olup halen varlığını sürdürmektedir. Yine şehirde Fatma Hatun adına bir çarşının da günümüzde varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Türk hamam mimarisine uygun olarak inşa edilmiş olan hamam, yakın bir tarihe kadar varlığını sürdürmüşse de yıktırılarak yeri halka açık bir meydana dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 1. Cenin Şehri ve Fatma Hatun (Ulu) Cami

⁴² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, 1011.

⁴³ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017), 151.

⁴⁴ Mustafa Öksüz, “Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016), 411-412.

Cenin haricinde Şam şehrinin Kisan/Kiysan kapısı içerisinde, Yahudi mahallesinde bulunan üzerinde açık, geniş bir saha ve etrafında zemin katlı evlerin bulunduğu bir kıta arazinin tamamı Fatma Hatun'un vekili ve aynı zamanda eşi olan Lala Mustafa Paşa tarafından vakfedilmiştir. Evlerin ortasındaki sahada iki su kuyusu ve sekiz adet abdesthane bulunmaktadır. Abdesthane ve evlerin kapıları sahaya açılmaktadır. Sahada bulunan vakıf yapılarının su ihtiyacı Kanevat nehrinden gelen sudan karşılandığı ve vakfin burada su hakkı bulunduğu vakfiyeden anlaşılmaktadır.⁴⁵

2.3. Vakfın Gelirleri

Vakıfların yapı birimleri, hayrat (müessesât-ı hayriye) ve akarât (akarât-ı mevkuf) olarak iki ayrı kategoriye ayrılmaktadır. Akarat kısmı para, maden, hayvan gibi menkul olabileceği gibi taşınamayan arazi, köy, bahçe, dükkân ve ev gibi gayrimenkulden de oluşabilmektedir. Vakıflarda süreklilik temel gaye olduğundan vakfedilen malların muhakkak gelir getirme hükmünde yani akar olması gereklidir.⁴⁶ Hayri müesseselerinin işletilmesinde ihtiyaç duyulan sermaye, ticari yapıların işletilmesiyle mümkün olmaktadır. Bağ, bahçe ve arazi gibi gelir sağlayan vakıf gayrimenkullerine müstegallat; han, çarşı, ev ve dükkân gibi bina şeklinde olan gelir yapılarına da müsakkafât adı verilmektedir.⁴⁷

Fatma Hatun, Cenin'de inşa etmiş olduğu külliyesi için gerekli olan sermayeyi vakfetmiş olduğu çok sayıda köy, mezra, bahçe, hamam ve dükkândan karşılamıştır. İnşa edilmiş olan hayır müesseselerinin yüzyıllar boyunca işlevini devam ettirebilmesi, akarlardan gelen gelirler ile hayır yapılarının giderlerinin eşit ve düzenli bir seviyede olmasına bağlıdır. Giderlerin gelirlerden fazla olduğu vakıflarda sürdürülebilirliğin sağlanması imkânsız bir hal almaktadır. Bu hususa Fatma Hatun'un çok önem verdiğini vakfının tüzüğü niteliğindeki vakfiyesinde kaydettirmiş olduğu vâkıf şartlarından anlamaktayız. Vakfiyede akarların nasıl işletileceği, harcamaların hangi birimlere ne kadar olması gerektiği ve kimlerin yararlanabilecekleri detaylı olarak kaydedilmiştir. Vâkıf şartına göre hiç kimsenin vakfın gelirlerini azaltma, değiştirme ve bozma yetkisinin olmadığı kesin bir ifadeyle belirtilmiştir.

Fatma Hatun'un kurmuş olduğu vakfa ait gelir yapılarının büyük çoğunluğu dedesi Sultan Kansu Gavri'den kendisine istibdâl⁴⁸ (değiştirme) usulüyle ve miras yoluyla intikal etmiş mülklerden oluşmaktadır.⁴⁹ Bu mülkler vakfi tesis etmiş olduğu güne kadar mülkünde kalmışlardır.⁵⁰ Sadece Nablus'un Benisa'b nahiyesine tabi Beyt-i Cefa köyünün yarı hissesi ve yine

⁴⁵ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁴⁶ Günay, "Vakıf", s. 478.

⁴⁷ Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983), 80-84.

⁴⁸ Vakıf hukukunda bir vakıf malının mülk olan diğer bir mal ile değiştirilmesine istibdâl denir. Bk.: Ahmet Akgündüz, "İstibdâl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 23 (İstanbul 2001), ss. 319-320.

⁴⁹ Vakfiyesinde belirtilen mülkler haricinde Osmanlı döneminde Ayntâb'a bağlı Tüzel, Çakrakın ve Humanız köyleri, Fatma Hatun'un mülküne babası Sultan Kansu Gavri oğlu Muhammed Bey'den geçmiştir. Bu köyler haricinde birçok hisseli mülkün babasından kendisine intikal ettiği anlaşılmaktadır. "Karye-i Ahmanu, mülk-i Mehmed Bey bin Gavri, tamamen, tâbi '-i 'Ayntâb, hâss-ı âhî, hâliyâ mezkûr Mehmed Bey fevt olup kızı Fatma tasarrufundadır." Bk.: 373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (950 / 1543), haz., Heyet (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000). 41, 48, 67.; BOA, *Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri (A.MKT.MHM.)*, 219/70.; BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV.)*, 609/30726.; Aynı köylerde Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıf yapıları da bulunmaktadır. Bk.: Şahin Doğan, "Lala Mustafa Paşa'nın Ayntâb'daki Vakıf Eserleri" *Gaziantep'in Kurtuluşu'nun 100. Yılında Misâk-ı Millî ve Güney Hattı*, ed., Halil İbrahim Yakar vd. (Gaziantep: Gazikültür, 2022), 337-362.; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, *Yusuף Ağa (KBYEK. YA.)*, 7710/27b.

⁵⁰ Vakfiyede Fatma Hatun tarafından vakfedilmiş olan köyler, 1535 tarihli Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri'nde Fatma Hatun'un veya Sultan Kansu Gavri'nin mülkünde olduğu tespit edilmektedir. Bk.: Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, 401

Nablus'ta Fahure Bahçesi diye bilinen bahçenin tamamı, Fatma Hatun tarafından parası verilerek satın alınmıştır. Bahçede muhtelif cins meyve ağaçları bulunmaktadır. Bahçenin sulanması, Pınarbaşı suyundan cumartesi günleri sabahdan öğle ezanına kadar, salı günleri ise öğle ezanından ikinci vaktine kadar sağlanmaktadır. Vakfedilmiş olan köy ve mezraların sınırları vakfiyede detaylı olarak belirtilmiştir. Vakfedilmiş mülkler hiçbir şekilde temlik olunamaz, satılamaz, başkasının mülküne geçirilemez ve istibdâl olunamaz.⁵¹

Tablo 1. Lala Mustafa Paşa'nın Zevcesi Fatma Hatun'un Mevkûfâtı⁵²

Bulunduğu Yer	Cinsi
Leccûn Sancağında	Cenin köyünün tamamı. (Hamam ve 20 dükkân)
Safed'e bağlı Cize Nahiyesi	3 köy, 1 mezra.
Safed'in Tebnin (Tibnin) ve Beşare Nahiyesi	1 köy, 3 mezra.
Safed'in Arka Nahiyesi	1 köy.
Safed'in Taberya Nahiyesi	2 hisseli köy.
Şam	1 hisseli köy, 3 büyük ev, 1 fırın, 1 kasap dükkânı ve koyun kesmek için kullanılan salhane.
Şam'ın İklim-i Şumer Nahiyesi	2 köy, 1 hisseli mezra.
Şam'ın İklim-i Tüffâh Nahiyesi	1 hisseli mezra.
Şam'ın İklim-i Harnûb Nahiyesi	4 hisseli köy, 2 hisseli mezra.
Şam'ın Hammâre Nahiyesi	1 hisseli köy.
Şam'ın Guta nahiyesi	1 hisseli köy.
Şam'ın Hamah Nahiyesi	1 hisseli köy, 10 bahçeden oluşan arazi, 2 su dolabı, 1 arazi.
Hama'nın Barin Nahiyesi	1 hisseli köy, 2 mezra, 1 köy.
Humus Sancağında	1 hisseli köy.
Nablus Sancağında	Muhtelif cins meyve ağaçlarının bulunduğu bahçe.
Nablus'un Benisa'b Nahiyesi	1 hisseli köy.

Lala Mustafa Paşa, eşi Fatma Hatun'un vekili sıfatıyla Şam'ın Kisan kapısı tarafında Fatma Hatun mülkünde bulunan arazide üç büyük ev, fırın, kasap dükkânı ve salhane inşa edip vakfa dahil etmiştir. Vakfedilen fırın, ekmek çıkarma yeri, odun koyma alanı ve hamurluğa sahip olup, taştan büyük bir kapısı bulunmaktadır. Salhane, koyun kesmek için inşa edilmiş ve yanında bulunan dükkânda ise et satılırdı. Şam'ın bir diğer kapısı olan Cabiye kapısı dışında, Babün Nasır Mahallesi'nde aileye ait mezarlık yakınında bulunan alan ve evler de vakfedilenler arasındadır.⁵³ Bu vakıf yapıları, hemen yakınında inşa edilmiş olan abdesthane, su kuyusu ve evlerle birlikte muhtemelen Şam'a uğrayan hac ve kervan yolcularına hizmet vermek amacıyla inşa edilmişlerdir.

Fatma Hatun tarafından vakfedilmiş olan mülklerin vergilerden muaf olması ve devlet vazifelileri tarafından müdahale olunmaması için 1583 yılında Dârüssaâde Ağası Mehmed tarafından payitahta arzda bulunulmuştur. Payitahttan Trablusşam katibine gönderilen emirde, Fatma Hatun'un tasarrufunda olan köy ve mezraların vakıf malı olduğu ve bu sebepten ötürü vergiden muaf olacak şekilde deftere kaydedilmesi istenmiştir. Ayrıca vakfa ait mülklere müdahale

Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (942 / 1535) I (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2011) 238, 247, 327-333.

⁵¹ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

⁵² VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, ss. 305-309.

⁵³ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.; BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d.)*, 19564.

edilmemesi hususunda devlet görevlilerinin uyarıldığı görülmektedir.⁵⁴ 17. yüzyılın ikinci yarısında Sayda Eyaleti sınırları dahilinde kalan vakfa ait bazı köylerin gelirleri, eyaletin valileri tarafından zaptedilmiş ve gelirler vakfa aktarılmamaya başlanmıştır. Bu durum vakfın gelir-gider dengesini bozmuş ve bu sebepten müdahale gecikmemiştir. Vakfa ait köylerden elde edilen 702 kuruşluk gelirin 1698 yılından itibaren Şam hazinesine gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁵

Vakfın muhasebe kayıtlarının düzgün bir şekilde tutulmamasından olsa gerek 1714-15 yıllarında Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa tarafından nezaretinde bulunan Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa evkafı mütevellilerine gönderilen yazıda, vakıfların katipleriyle birlikte gelir ve giderlerini tekrar gözden geçirip detaylı bir yeni muhasebe defteri hazırlamaları istenmiştir. Hazırlanacak muhasebe defterlerinde gerekli özen gösterilerek, vakıfların gelir-giderlerinin eksik veya fazla yazılmaması özellikle belirtilmiştir. Defterler hazırlandıktan sonra Dersaadet'e gönderilecek ve gelen defterlerde şüpheli durum tespit edilenler sadece azledilmekle kalınmayacak, ayrıca cezalandırılacakları yazılı olarak ifade edilmiştir.⁵⁶ 15-20 yıl sonra Lala Mustafa Paşa ile eşi Fatma Hatun'un evkafının toplanan hasılatına Sayda valisi tarafından tekrar el konulduğundan, hayır müesseselerinin durumu bir ara kötüleşmiştir. Gelirin gelmemesi ile vakıfların işleyişi bozulmuş ve durumun düzelmesi için nazır tarafından payitahta arzda bulunulmuştur. 13 Ekim 1734 tarihli vesikada, vakıflara ait toplanan gelirin Sayda valisinden tahsil edilmesi ve mütevelliden bu hususta senet alınması emredilmiştir.⁵⁷

2.4. Vakfın Giderleri

Fatma Hatun oluşturmuş olduğu vakfiyede, vakfın gelirlerinden yapılacak harcamaları detaylı olarak kayıt altına aldırılmıştır. Vakfın en önemli harcama alanlarını tamirat, personel ve imaret giderleri oluşturmaktadır. Vakfın gelirinden ilk olarak müteveli olan kişinin aldığı ücret ödenir. Daha sonra vakıf yapılarının devamı ve bekası için ihtiyaç duyulan tamirat ve bakım masrafları gerçekleştirilirdi. Bakıma ve tamire muhtaç yapılar daha büyük bir zarara sebep olmadan gerekli çalışmalar yapılması ve bu hususun asla ihmal edilmemesi gerektiği vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Bu harcamalar yapıldıktan sonra vakıfta görevli personelin ücretleri ödenir. Bu harcamalar haricinde vakfın cami ve misafir odalarının mum, kandil ve hasır ihtiyacı için günlük beş dirhem tayin edilmiştir. Vakfın gelirinden günlük bir dirhem de Şam'ın Cabiye kapısı dışında bulunan aileye ait türbenin yağ, kandil ve hasır ihtiyaçlarına ayrılmıştır.⁵⁸

Lala Mustafa Paşa ile eşi Fatma Hatun, kurmuş oldukları vakıfların gelirinden Haremeyn vakıflarına da büyük paylar ayırmışlardır. Lala Mustafa Paşa, su ihtiyacının karşılanması için Medine-i Münevvere'de bir sebil ve bürke (havuz) inşa etmiştir. Fatma Hatun da Mescid-i Nebevi'de insanların su ihtiyaçlarının karşılanması için yıllık 900 dinar, Âyn-ı Zerkâ adı verilen su kaynağı ve kanallarının ihtiyaçları için de yıllık 200 dinar verilmesini istemiştir. Ayrıca Hac

⁵⁴ BOA, A.İDVNSMHHM.d., 49/452.

⁵⁵ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)*, 2960/206.; BOA, *MAD.*, 9881/56.; BOA, *MAD.*, 10167/232.; BOA, *MAD.*, 10169/320.; BOA, *MAD.*, 10170/313.; BOA, *MAD.*, 10172/328.; Yahya Koç, "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 150.

⁵⁶ *Gaziantep Şer'iyye Sicilleri (GŞS.)*, Defter No: 65, s. 231.

⁵⁷ BOA, *C.EV.*, 556/28098.

⁵⁸ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 309.

yolcularının ihtiyaçlarının karşılanması için kendi malından 100 dirhem vermiştir ve bu paradan ihtiyacı olup yararlanan yolcular, Mekke’de Fatma Hatun için dua etmekteydiler.⁵⁹

Gerekli tüm harcamalar yapıldıktan sonra kalan gelir fazlasına kimse karışamaz ve baki kalan Fatma Hatun’a ait olurdu. Fatma Hatun’un vefat etmesi üzerine vakfın kalan parası, eşi Lala Mustafa Paşa’dan olan erkek ve kız çocuklarına şeriatın farz ve takdir ettiği ikiye bir usulüne göre dağıtıldı. Vâkıf şartına göre gelirden pay alacak kız evladın evlenmemiş olması gereklidir. Evlenmiş olan kız evladın hakkı diğer evlenmemiş olan kız kardeşlerine geçer. Bu usul Lala Mustafa Paşa ile Fatma Hatun’un soyu kesilene kadar bu şekilde devam edecektir. Böylelikle Fatma Hatun kendisinin ve vefatından sonra ise çocuklarının maddi bakımdan gelecek kaygılarını ortadan kaldırdığı söylenebilir. Vakfın gelir fazlasından yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin kendi soyundan herkesi yararlandırmıştır.

Vâkıf şartına göre kızlar, Lala Mustafa Paşa’nın soyundan olmayan bir yabancı ile evlenmeleri durumunda ne kendilerinin ne de yabancından olan çocuklarının vakıfta hiçbir hakları bulunmamaktadır. Çünkü vakıftan fayda sağlamak sadece baba soyundan olanlara hak sayılmıştır. Soyu devam ettiren erkek evlat kalmaması halinde vakfın gelir fazlası Lala Mustafa Paşa’nın kızlarının evlatlarına dağıtılır. Baba tarafından olan kızın tek olması durumunda kalan gelir fazlasının tamamı ona verilir. Lala Mustafa Paşa ve Fatma Hatun soyundan hiç kimse kalmadığı takdirde ise kalan gelir fazlası ile Fatma Hatun’un Şam’ın dışında kalan türbesinde Kur’an-ı Kerim’den cüz okunmak için harcanır. Baki kalan paranın yettiği kadarıyla cüz okutulur ve sevabı Lala Mustafa Paşa, Fatma Hatun ve evlatlarının ruhuna bağışlanır.⁶⁰

2.4.1. Personel Giderleri

Fatma Hatun Vakfı’nın önemli gider kalemlerinden birini, vakıf için hizmette bulunan personelin almış olduğu ücretler oluşturmaktadır. Vakfa ait birimlerde görevde bulunulacak kadrolar ve bu kadrolarda bulunan görevlilerin almış olduğu ücretler, ilk olarak vakfın tüzüğü niteliğindeki vakfiyede belirtilmiştir. Vakfın gelirinden vakfın yönetim kadrosunun başı olan mütevellî için günlük 20 dirhem, vakıf gelir giderlerini kaydeden kâtip için günlük 6 dirhem⁶¹ ve vakfa ait gelirleri toplamakla görevli olan câbî için ise günde 4 dirhem ücret tahsis edilmiştir. Yönetimde bulunan bu üç görevli için günlük toplamda 30 dirhem harcama yapılmaktadır.⁶²

Fatma Hatun tarafından Cenin’de inşa ettirilmiş olan camide görevli sayısı toplamda 23’tür. Bu görevlilerden ilki hatiptir. Hatibin güzel sesli, iffet sahibi ve her türlü dünya zevkine karşı koyarak kendisini ibadete vermiş bir kişi olması istenmiştir. En önemli görevi gaflette bulunanları hutbede uyarmasıdır. Bazı vakıflarda görülen hatibin Hanefî mezhebinden olması şartı Fatma Hatun vakfiyesinde yoktur. Herhangi bir mezhepten olabileceği ve mezheplerin hepsinin bir olduğu vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Caminin diğer iki görevlisi imamlardır. İki imam nöbetleşe olarak camide bulunan cemaate beş vakit namazı vaktinde kıldırarak görevlendirilmişlerdir. Camide görevli imam sayısının iki olması, iş yükümlülüğünün azaltılması ve sevabın artırılması niyetinden

⁵⁹ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)* (İstanbul: TATAV Yayınları, 2002), 54, 70, 143, 144.

⁶⁰ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, ss. 307-308.

⁶¹ 15 Ağustos 1810 tarihli atama kaydında, günlük 4 akçe karşılığında kâtip kadrosunda görev alan Şeyh Mehmed Said, kendi rızasıyla yapmış olduğu görevi büyük oğulları Seyyid Ahmed ve Şeyh Abbas’a bırakmıştır. Bk.: BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD.)*, 42/2058.

⁶² VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

kaynaklanmaktadır. Ayrıca imamlardan biri aynı zamanda hatip olan kişidir. Hatip ve imam olan kişinin diğer iki görevi ise cuma günleri mahfilde Kur'an-ı Kerim okuyanlara ser-mahfil⁶³ ve cüz okuyanlara reis-i cüz-hânlık⁶⁴ yapmaktır.

Camide, seslerinin çok güzel olması gereken iki müezzin görevlendirilmiştir. Dini bayramlar, cuma günleri ve Ramazan ayında iki müezzin aynı anda görev yapardı. Bu günler haricinde tekli olarak camide bulunurlardı. Cuma günleri namazdan önce Kur'an-ı Kerim hafızı olan dört kişi aşır okuyucu olarak görevlendirilmiştir. Her gün sabah namazından sonra güzel sesli on hafız, Kur'an-ı Kerim'i tecvit ve tertil üzere yani usulüne bağlı kalarak okurlar. Bunlar üç günde bir Kur'an-ı Kerim'i hatim ederlerdi. Kur'an-ı Kerim'den cüz okuyan hafızlara cüzleri dağıtıp toplayan, kaldıkları yerleri işaretleyen ve gelmeyenlerin ücretini vermeyen bir noktacı camide görevlendirilmiştir. İkinci namazından sonra ise bir görevli kürsüde Amme ve Nasr Surelerini okumak ile vazifelendirilmiştir.

Vakfiyede, caminin bakımı ve temizliği için de kadro tahsisi yapıldığı görülmektedir. Cami içinin bakımı ve temizliğinden sorumlu bir kayyım bulunmaktadır. Caminin kapısını açıp kapatmak ve kandillerini yakıp söndürmekle yine bir kandilci ve bevâb görevlendirilmiştir. Cami avlusunun temizliğinden ise ferrâş adlı görevli sorumludur.⁶⁵

Tablo 2. Fatma Hatun Vakfı'nın Personel Kadrosu ve Alınan Ücretler

Cami Görevlileri	Günlük Aldığı Ücret (Dirhem)	İmaret Görevlileri	Günlük Aldığı Ücret (Dirhem)
Hatip, İmam, Ser-mahfil ve Reis-i Cüzhan	7	Şeyh-i İmâret	3
Bir İmam	1	Vekil-i Harç	3
İki Müezzin	2	Kilerdâr	3
Dört Aşır-hân	1	Ambar Bekçisi	3
On Cüz-hân	1	Tabbâh (Aşçı)	4
Amme-hân ve Nasr-hân	1	Şâkird-i Tabbâh (Aşçı Yardımcısı)	1
Noktacı	1	Kendüm (Gendüm) Kub ve Nekkâd-ı Ürz	3
Kayyım	3	Meremmâti	3
Kandilci ve Bevâb	3		
Ferrâş	3		
Toplam: 23 Görevli	37 Dirhem	8 Görevli	23 Dirhem

Vakfın hayır amaçlı inşa edilmiş olan diğer bir birimi imarettir. Vakfiyede imaret biriminde çalışan görevli sayısı toplamda sekizdir. İmaretin işleyişinden birinci derecede sorumlu görevli imaret şeyhidir. İmaret şeyhi olacak kişi aç gözlü davranmayan, misafir konaklatmada tecrübeli, yapmış olduğu işlerde temizliğe, adalete ve liyakate önem vermesi gerekmektedir. Belirli bir plan dahilinde yapılacak yemekler, imaret şeyhinin nezaretinde hazırlanır. Gelen misafirlere hizmet

⁶³ Camide her Cuma namazından önce Kur'an-ı Kerim'in bir cüzünü okumakla görevli devir-hân grubunun başına ser-mahfil denmektedir. Bk.: Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstihlaları Lügatçesi", *Vakıflar Dergisi*, 17 (Ankara 1983), s. 59.

⁶⁴ Vakıf cami, tekke ve zaviyelerde namazlardan önce veya sonra Kur'an-ı Kerim'i hatim eden cüz-hân grubunun liderine reis-i cüz-hân denilmektedir. Bk.: Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstihlâ ve Tâbirler*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996), 10.

⁶⁵ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 307.

etmek ve pişirilen yemekleri eşit dağıtmak yine imaret şeyhinin nezaretinde gerçekleştirilirdi. İmaretin ihtiyacı olan erzak ve eşyayı satın almakla görevli kişi vekil-i harçtır. Vekil-i harç olan kişi alışverişten anlayan, bilgili, hesap işlerinde doğruluktan ayrılmayan güvenilir bir kişi olması gerekmektedir.

İmaret için alınan gıda maddeleri ve diğer eşyaları muhafazadan sorumlu kilârdar adı verilen bir görevli bulunmaktadır. Kilârdar, imaretin ihtiyacı olan gıda maddelerini çıkarıp vermekle birlikte, eksikleri de bilmekle sorumludur. Eksikleri zamanında bildirerek hizmetlerin aksamasını engellemektedir. İmaretin ambarına konulan tüm malzemeleri korumak üzere ayrıca bir güvenilir bekçi vazifelendirilmiştir. İmarette günlük olarak belirli bir plan dahilinde verilecek yemekleri pişirip hazırlamakla bir tabbâh (aşçı) görevlidir. Yapmış olduğu işlerde kendisine yardımcı olması için de bir şakird (çırak) bulunmaktadır. Pişirilecek yemekler için lazım olan buğdayı döven (gendüm kub) ve pirinci ayıklayan (nekkâd-ı ürz) bir kişi vazifelidir. Vakfa ait cami, imaret ve tekke gibi binalar ile su yollarının tamiri ve bakımı için bir tamirci ustası (meremmâti) bulunmaktadır.⁶⁶

Cami ve imaret haricinde vakfın gelirinden personel ücreti karşılanan bir diğer yer Şam'ın Cabiye kapısı dışında Babün Nasır Mahallesi'nde bulunan aileye ait türbedir. Türbede kıraatte mümtaz (okumada seçkin) birisi reis-i cüzhân olmak üzere toplamda 10 cüzhân, her gün sabah namazından sonra kubbenin altında toplanarak Kur'an-ı Kerim'den birer cüz okurlar. Üç günde bir Kur'an-ı Kerim tamamen hatim edilip, sevabı Fatma Hatun, Lala Mustafa Paşa ve evlatlarının ruhuna bağışlanır. Yapmış oldukları bu vazife karşılığında reis-i cüzhâna iki dirhem, diğer dokuz cüzhânın her birine ise bir buçuk dirhem olmak üzere toplamda günlük 15,5 dirhem ücret vakfın gelirinden tahsis edilmiştir. Bir kişi de türbenin hadimi (hizmetçi) olup türbeyi açıp kapatmak, süpürmek ve her türlü bakımını sağlamakla vazifelendirilmiştir. Yapmış olduğu bu hizmetler karşılığında vakıftan herhangi bir ücret almazken, sadece vakfa ait bir evde ücretsiz kalmaktaydı.⁶⁷

2.4.2. İmaret Giderleri

Fatma Hatun, Kudüs'e giden yol güzergahı üzerinde bulunan Cenin'de bir imaret inşa ettirmiştir. İmarette akşamları günde bir defa olmak üzere her gün farklı yemek verilmektedir. Pişirilen yemekler imarete gelen yolcu ve fukaraya ikram edilirdi. İmarette akşamlar verilmek üzere, günde sadece 25 tas yemek dağıtılırdı. Yemekler imarette görevli tabbâh (aşçı) ve şakird-i tabbâh (aşçı yardımcısı) tarafından hazırlanmaktaydı. Aşçıya yemekler için lazım olan gıdalar, kilerden temin edilir ve kilerin eksikleri de vekil-i harç tarafından tamamlanırdı. Yemekler için gerekli olan buğdayı dövmek ve pirinci ayıklamakla bir kişi görevlendirilmiştir.

İmarette bir gün pirinçten, bir gün de buğdaydan olmak üzere her gün farklı bir çorba verilmekteydi. Buğday çorbasının yapılacağı gün bir aksilik olması halinde yerine pirinçten yapılan çorba pişirilirdi. İmarete gelen iki fakir için o gün hazırlanmış olan bir tas çorba yemeği verilirdi. Verilen her çorba tasına iki parça koyun eti katılırdı. Çorbalarla birlikte her kişi için bir ekmeke verilmekteydi.

⁶⁶ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁶⁷ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 309.

Un, yemeklerin yanında verilecek ekmek için, odun ise ekmek ile yemekleri pişirmek için kullanılırdı. Batman için Şam batmanı, rıtl için ise 600 dirhem⁶⁸ ölçüsü kabul edilmiştir.⁶⁹

Tablo 3. İmarete Pişirilen Yemekler İçin Günlük Kullanılan Ürünler ve Miktarları

Ürün	Miktar
Pirinç	2 Rıtl ⁷⁰
Koyun Eti	3 Rıtl
Buğday	Yarım Keyl ⁷¹
Tuz	Çeyrek Batman ⁷²
Nohut	1 Batman
Un	7 Batman
Odun	25 Batman

Sonuç

Mısır Sultanı Kansu Gavri'nin torunu ve Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki önemli asker ve devlet adamlarından Lala Mustafa Paşa'nın eşi olan Fatma Hatun, anne ve baba tarafından çok zengin, köklü bir aileye mensup olduğundan doğal olarak büyük bir servetin mirasçısı olmuştur. Sahip olduğu bu büyük servetle Kudüs, Hayfa ve Akka şehirlerine giden hac, ticaret ve kervan yolu üzerinde bir kavşak noktası olan Cenin şehrinde bir cami, imaret, hamam, misafir odaları, tekke ve çarşı inşa ettirmiştir. Yine Şam şehrinin farklı girişlerinde yolcuların su ihtiyacı için kuyular, ekmek ihtiyacı için fırın, et ihtiyacı için salhane ile kasap dükkânı, abdesthaneler ve barınılabilecek evler inşa etmiştir. Toplumun ihtiyaçlarını gözeterek hayır amaçlı inşa ettirmiş olduğu bu yapıların finansmanının sağlamak için de atasından kendisine intikal etmiş olan ve parasını vererek satın almış olduğu köy, mezra ve bahçe gibi birçok gelir sağlanabilen mülkünü vakfetmiştir.

Vakfın akarlarından elde edilen gelirle ilk olarak mütevellinin ücreti, daha sonra vakıf yapılarının gerekli tamirat ve bakımı gerçekleştirilirdi. Bunlardan sonra ise vakfın personel

⁶⁸ İslam toplumlarında dirhem, kullanıldığı zaman ve bölgeye göre farklılıklar göstermektedir. Ağırlık ölçü birimlerinin hesaplanmasında ortak değer olarak kullanılan dirhem, aynı zamanda para birimi olarak da kullanılmaktadır. İslam kaynaklarında dirhem 14 kıraat olarak gösterilirken, W. Hinz ağırlık ölçü birimi olarak dirhem 3,125 grama eşit olduğunu belirtmiştir. Halil İnalçık ise dirhem 16 kıraat 200 mg. hesabıyla 3,2 grama eşit olduğunu ifade etmiştir. Bk.: Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev., Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 4.; Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle," *Belleten* 60/15 (1951): 629-684.

⁶⁹ VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 308.

⁷⁰ Çoğulu ertâl olan rıtl kelimesi, aslı Latince olan libro kelimesinden türemiş ve Türkçe'ye Arapça'dan aynen geçmiştir. 9.-10. yüzyıllarda Suriye'nin birçok eyaletinde 600 Dımaşk dirhemine (1,904 kg.) eşit bir rıtl kullanılıyordu. Makdisi'ye göre Humus'tan Cifâr'a kadar olan bölgede en yaygın kullanılan rıtl 600 dirheme eşitti. 600 dirhemlik rıtl haricinde çeşitli rıtlar kullanılır, bunlar arasında en ağırı Akkâ'nınki en hafifi ise Dımaşk'inkiydi. Kalkaşendî, 600 dirhemlik Dımaşk rıtlının Trablusşam'da da kullanıldığını belirtmiştir. 15. yüzyıllarda Trablusşam rıtlı 1,8 kg civarındaydı. Bk.: Cengiz Kallek, "Rıtl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 35 (İstanbul 2008), ss. 52-55.

⁷¹ Kile veya keyl, özellikle hububat ve kuru meyve ölçümünde kullanılan eski bir ölçü birimidir. Osmanlı Devleti'nin resmi ölçüğü olan ve Akdeniz tüccarının "kilo de Constantinople" şeklinde bahsedilen İstanbul keyli 16. yüzyılda 20 okka, yani 25,6589 kg un ve buğday, 23,093 kg arpa almaktaydı. Bk.: Cengiz Kallek, "Kile", TDV İslâm Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 567-570.

⁷² Batman ölçü birimi daha çok Türk kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Bazı sözlüklerde kaydedilen bilgilere göre değeri 2-8 okka arasında değişmektedir. Batma ölçü biriminin sabit bir değeri olmayıp, zaman ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Detaylı bilgi için bk.: Cengiz Kallek, "Batman", TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 199-200.

kadrosunda görev alanların ücretleri verilirdi. Vakfiyede belirtildiği üzere vakfın toplam personel sayısı 45 kişidir. Bu personelin üçü yönetim kadrosunda, 23'ü Cenin'de bulunan camide, sekizi imarete ve 11'ide aileye ait türbede görevliydi. Tüm personele vakfın gelirinden günlük 105,5 dirhem ücret ödenmekteydi. Günlük olarak ödeme yapılan diğer yerler, cami ve türbenin kandil, mum ve hasır ücretiydi. Türbenin ihtiyaçları için günlük bir dirhem, cami için ise günlük beş dirhem ücret ayrılmıştı. Vakfın imaret biriminde de günlük olarak belirli bir plan dahilinde verilecek 25 tas çorba için çeşitli gıda ürünleri ve odun alınmaktaydı.

Fatma Hatun'un vakfiyeye kaydettirmiş olduğu şart doğrultusunda vakfın yönetimi kendisinden sonra neslinden olan yaşça en büyük evlat tarafından sağlanmıştır. Bu bakımdan kurmuş olduğu vakıf, yarı ailevi bir vakıf durumundadır. Bir bakıma kendi servetini, prestijini, aile birliğini korumayı ve çocuklarının gelecekteki maddi ihtiyaçlarını karşılamayı garanti altına almıştır. Günümüzde Filistin ve Lübnan'da bulunan Fatma Hatun ve Lala Mustafa Paşa'ya ait vakıflar, soyun devamı olan "*Merdem Bek*" ailesi tarafından seçilmiş olan kişiler tarafından yönetilmektedir. Bu devletlerin sınırları içerisinde kalmış olan vakıfların yönetimi, Nisan 1995'ten beri Lala Mustafa Paşa'nın soyundan olan Temim Memun Merdem Bek tarafından resmi olarak yürütülmektedir. Temim Memûn Bey'den önce Lübnan'daki vakıfların yöneticisi Sami Paşa oğlu Abdurrahman Bey'di. Abdurrahman Bey'den önce ise Reşid Paşa oğlu Memduh Bey'di. Filistin'deki evkafın son mütevellisi ise Osman oğlu Abdülkadir Bey olmuş ve ondan sonra mütevellilik yapan biri tespit edilememiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asaflı Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (MD.): 2, 3, 12, 48, 49, 55.

Cevdet Belediye (C.BLD.): 42/2058.

Cevdet Evkaf (C.EV.): 556/28098, 609/30726.

Evkaf Defterleri (EV.d.): 19564.

Evkâf Mektubi Kalemi (EV.MKT.): 1874/76.

Evkâf Mektubi Kalemi Cihât (EV.MKT.CHT.): 388/88.

Evkâf Muhasebe Kalemi (EV.MH.): 892.

Evkâf Tahrirat (EV.THR.): 230/90, 256/92, 256/94.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.): 507/77.

Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d.): 225.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.): 2960, 9881, 10167, 10169, 10170, 10172.

Meşihat Şer 'iyye Sicilleri Defterleri (MŞH.ŞSC.d.): Gaziantep No. 65.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM.): 219 / 70.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Fatma Hatun binti Muhammed Bey Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 221, s. 304. (25 Zilhicce 974 / 3 Temmuz 1567)

Lala Mustafa Paşa Ilgın Vakfiyesi: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, *Yusuf Ağa (KBYEK.YA.)*, 7710. (1-10 Şevval 985 / 12-22 Aralık 1577)

Lala Mustafa Paşa Şam Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 219, s. 274. (4 Cemaziyelahir 982 / 21 Eylül 1574)

Sultan Gavri (Gori) Vakfiyesi: VGMA, *VKF.d.*, 747, sr. 202, s. 243. (20 Safer 911 / 23 Temmuz 1505)

2. Araştırma ve İncelemeler

373 Numaralı 'Ayntâb Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (950 / 1543). haz., Heyet. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000.

Akgündüz, Ahmet. "İstibdâl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 23 (İstanbul 2001), ss. 319-320.

Bacque-Grammont, Jean-Louis. "Notes et documents sur Divane Hüsrev Paşa." *Rocznik Orientalistyczny* 41 (1979): 21-55.

Berki, Ali Himmet. Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996.

- Boqvist, Marianne. "Building an Ottoman City Contributions of Samsi Ahmad Pasha and Lala Mustafa Pasha to the Urban Landscape of 16th Century Damascus." *Bulletin d'etudes Orientales* 61 (2012): 191-207
- Demir, Enes. "Lala Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (?-1580)" Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Doğan, Şahin. "Lala Mustafa Paşa'nın Ayntab'daki Vakıf Eserleri." *Gaziantep'in Kurtuluşu'nun 100. Yılında Misâk-ı Millî ve Güney Hattı*, ed.: Halil İbrahim Yakar vd. Gaziantep: Gazikültür, 2022.
- Doris Behrens-Abouseif. "Kansu Gavri Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 316-317.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*. çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Künhü'l-Ahbâr*. haz., Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul: TATAV Yayınları, 2002.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf", TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 475-479.
- Hayajneh, Eman. "İbn Zünbül'ün 'Vâkıatu Sultan Selim ve Es-Sultan Kansu El-Gavri' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirmesi." Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- Hinz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. çev., Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle." *Bellekten* 60/15 (1951): 629 - 690.
- Kallek, Cengiz. "Batman", TDV İslâm Ansiklopedisi, 5 (İstanbul 1992), ss. 199-200.
- Kallek, Cengiz. "Kile", TDV İslâm Ansiklopedisi, 25 (Ankara 2022), ss. 567-570.
- Kallek, Cengiz. "Rıtıl", TDV İslâm Ansiklopedisi, 35 (İstanbul 2008), ss. 52-55.
- Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Dönemi Konya Vakıfları." *Konya Kitabı XVIII: Konya Vakıfları*, 2, Konya: Konya Ticaret Odası Yayını, 2021.
- Kıvrım, İsmail. "Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Kurulan Vakıflar." *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri*, 1, Samsun: 2015.
- Koç, Yahya. "Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Kütükoğlu, Bekir. "Lala Mustafa Paşa", TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 (Ankara 2003), ss. 73-74.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî 3*. haz., Nuri Akbayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî 4*. haz., Nuri Akbayan. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Merdem Bek, Halil. *Kitâbu Vakıf-i El-Vezîr Lala Mustafa Paşa*. Dımaşk: Matbaatül Tarakki, 1925.

- Merdem Bek, Halil. *Kitabu Vakıf-i Fatıma Hatun binti Muhammed Bek ibni Es-Sultan El-Melik El-Eşref Kansuh El-Gavri*, Dımaşk: Matbaatül Tarakki, 1925.
- Merdem Bek, Temim Memûn, *El-Melik Kansuh El-Gori El-Eşref ve El-Vezir El-Evvel Lala Mustafa Paşa zi Es-Seyf El-Ahnef*, Dımaşk: 2023.
- Muhammed Abdüllatıf Sâlih el-Ferfûr. “Halil Merdem Bek”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 15 (İstanbul 1997), ss. 320-321.
- Öksüz, Mustafa. “Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY.” Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Vakfiye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 465-467.
- Özkılınç, Ahmet, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ. *401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942 / 1535) I*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2011.
- Öztürk, Nazif. *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî I-II*, haz., Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Kansu Gavri”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 24 (İstanbul 2001), ss. 314-316.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017.
- Turan, Şerafettin. “Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar.” *Bellekten* 88/22 (1958): 551-593.
- Watenpaugh, Heghnar Zeitlian. *The Image of an Ottoman City: İmperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*. Leiden Boston: Brill, 2004.
- Yediöldız, Bahaeddin. “Vakıf (Tarih)” TDV İslâm Ansiklopedisi, 42 (İstanbul 2012), ss. 479-486.
- Yediöldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, 17 (Ankara 1983), ss. 55-60.